
Boka László

„CSÓKOKBAN ÉLŐ CSÓKTALANOK”

A MINDENSÉG-KERESÉS ÉS A LÉDA-SZERELEM
FORDULÓPONTJAI 1908–1909-BEN

„Áldjon meg az Isten, akiben hinni kezdek (bár neki nem lehet ebben nagy öröme). Idegeidre vigyázz, de ha kedvelsz egy nőt, add oda az utolsó szálát is. Ez az egyetlen, ami az életért kárpótol, s legrokonibb a Halállal s az Istennel, kik valószínűleg – egy személy.” A fentebbi sorokat érmindszenti magányában, elkeseredésében a világ és immáron barátai elől is elmene-
külő Ady Endre írta 1908 decemberében, Hatvany Lajosnak.¹ *A duk-duk affér* hullámverései után bő másfél hónapra Érmindszentre visszavonult költő egy meglehetősen sűrű és vitáktól zajos, részben nagyon sikeres, részben kudarcokat és meghasonlásokat hozó, így szükségszerűen önelemző időszakban, bizonytalanságban, helykeresésben, környezetével és önmagával is megbékülni képtelen állapotban írja. Mégis, valami alapvető bizonyosság sugárzik e sorokból, mely Ady Mindenség-vágyának erős kifejeződéseként értelmezhető, s ezt a vágyat leginkább az örök nő és a szerelem révén gondolta elérhetőnek. Az alábbiakban nyilvánvalóan nem lehet szándékom Ady és Léda viszonya kapcsán egy fergeteges szerelemnek a szépségeiről és gyötrelmes vívódásairól, harcairól, megakadásairól és újrakezdéseiről a teljesség igényével írni. Leginkább a 110 évvel ezelőtti helyzetükre, 1908–1909 fordulójára fókuszálok, mely időszak nem csupán a modernitás-történetben jól ismert, irodalomtörténeti jelentőségű folyamatokat és ekkor születő fórumokat tekintve kiemelt jelentőségű, de a Léda-szerelem fejlődésrajza felől is annak mondható. Kettejük esetében a viszony – mint azt mára könyvtárnyi szakirodalma mutatja – valóban vonzó és ugyanakkor fájdalmas, tökéletesen ellentmondásos volt egyszerre: férfi és nő, animus és anima, ellentétek és hasonlóságok kiütkezésének a terepe maradt, mely szabadság és korlátozás, szenvedély és szenvedés közti vékonyka mezsgyén formálódott, miközben a Mindenséget kívánta megragadni. E szerelem Ady számára ugyanakkor több is volt, mint életét s költészetét formáló tényező: olyan önismereti tükör, mely az egyénben magában létező két (női és fér-

fiúi) minőség együttállására, megoszlására ébresztette rá, aminek egyensúlya vagy éppen kínzó és megnyilatkozásaiban fölényeskedő egyensúly-eltolódásai is leginkább az említett évektől mutatkoztak meg.

Az Ady-filológiában és általában a századelő magyar irodalmának e ki-magasló lírikusi életművére fókuszáló értekező prózában többé-kevésbé konszenzus övezte, elfogadott ténynek számít, hogy Lédával való kapcsolatuk delelője az 1908-as év második felére, legfőképp a szeptemberi *A Holnap* matinéra tehető, amikor – több párizsi és európai közös út után – végre „itt-hon” is együtt állhatnak a színpadon, méghozzá reflektorfényben. Tudjuk, hogy Ady Érmindszentre is elviszi ekkor Lédát, hogy bemutassa az édes-anyjáéknak. Ezen időszakot követően azonban törés, változás, kiábrándulás, végső lejtmenet következik kapcsolatukban, s tulajdonképpen 1909-től több éven át húzódik az általános veszekedésekkel tarkított szakítási hullám. Amennyiben ehhez akarunk kissé közelebb férkőzni, érdemes lehet az alábbiakban az előzményekre, illetve a külső eseményekre és tényezőkre, s ezen túlmenően a belső egyéni fejlődéstörténetre részletesebben is rávilágítani.

A világi, valóban nagyvárosi, már férjezett Adél művelt, érzékeny, büszke, szeszélyes és feltűnő jelenség volt. 1903-ban, megismerkedésükkor harmincegy éves, a nagyváradi újságíró Ady Endre mindössze huszonhat. Mint 1909-es ismert önéletrajzában visszatekintve maga Ady írta ezen évei kapcsán: „Újságot csináltam, vezércikkeket írtam, s nyilván elpusztulok vagy nagyon okos életbe kezdek, ha nem jön el értem valaki. Asszony volt, egy hozzájutott versem küldte, megfogta a kezemet, s meg se állt velem Párizsig.”² Az első párizsi kinttartózkodás egy teljes évre szólt, ami a férfi életében és művészi pályáján is totális fordulópontot jelent: célt ad vágyainak.³ Nem csoda, hogy Ady az *Új verseket* Lédának, pontosabban egyedül neki ajánlotta. Az Ady által később oly tudatosan és akkurátusan megkonstruált költőelőd Petőfi (és annak Júliája) analógiájára a fiatal poéta is felnézett a hozzá képest világot látott, tanult úri nőre, vonzalma egyszerre egy magasabb (legalábbis az Adynak örök gondot jelentő anyagiak tekintetében mindenképp tehetősebb, s így nagyobb mozgástérrel és szabadsággal bíró) társadalmi rétegbe való feljutást is implikált, ennek minden belső – az egyénisége megszabta – ellenálló formáival, kételyeivel, visszásságaival. Az elvágyódás, a kiszakadás nemcsak hazája aktuális viszonyaiból, hanem a szűkebb környezetéből is messzemenően meghatározta, de a nyugalmat ideig-óráig találó egyén ettől kezdve folyton „úton van”, s ez a szerelmi viszonyokban is

megmutatkozik: itt is el- és visszavágyó, tehetetlenségi erőinél fogva kény-
szerűen visszahulló, „föl-földobott kő”-lét jellemzi.

A mindkettejüket formáló, sorsszerű, ám nagyon is komplikált szere-
lem lehetőségeit, törésvonalait (és ennek költészettörténeti implikációit)
tekintve kiemelendő, hogy az első éveket követően elmaradt a várt betel-
jesülés, s 1907-ben egy óriási traumán estek át: Léda augusztus végén ha-
lott lánygyermeket szült, s mindezt megelőzte édesanyja korai elvesztése is.⁴
A várandós asszony elől családja először igyekezett eltitkolni édesanyja be-
tegségét, de amikor annak állapota válságosra fordult, táviratban értesítették,
s hívták haza Párizsból. Ady Budapestről elébe utazott Bécsbe, s Medve
Miklósékkal együtt várta a Westbahnhofon. Még ott, Bécsben érte őket a
hír, hogy az édesanya meghalt, így Ady elkísérte összetört szerelmét, s együtt
utaztak Nagyváradra, immáron a temetésre. Ady 1906 júniusától 1907 nya-
ráig, tehát a szülést megelőző időszakban, amikor csak tehetett, eleve együtt
volt Lédával: Párizsban, illetve egy Földközi-tengeri úton és a Riviérán.
Léda várandóságának örömhírét már igen korán ő maga közölte Itókéval
és Bölöni Györggyel. Ezt követően pedig – ahogyan Péter I. Zoltán fogal-
mazott – „Ady az aggódó »szülőapa« féltő izgalomával kíséri végig Léda ne-
héz hónapjait”⁵. Az asszony az utolsó napon sürgönnyel s telefonon őt – s
nem férjét – hívta magához Váradra.⁶ A késő nyári és az őszi hónapokban
Ady élete tehát Budapest és Nagyvárad között zajlik. Egyrészt megrendül-
ten osztozik Léda gyászában, apátiájában, igyekszik mellette állni, másfe-
lől vele együtt, kettejük tragédiájának tekinti, átokként éli meg leánygyer-
mekük 1907. augusztus 26-i halálát.⁷ 1907 ősze–tele ezt a hangulatot, ezt
a fájdalmat és félt átkot, kétségbeesést vetíti ki ekkor születő verseiben is.
„Isten, kétség, bor, nő, betegség / Testem, lelkem összeszebezték” – írja az
év szeptemberében a *Sötét vizek partján* soraiban. Ady Isten-képének első
feltűnése ebből a csüggedésből, elfáradásból, valamint intellektus-válság-
ból is ered, de ez az isten már megszületése pillanatában is más, mint a val-
lásos misztikusok istene: a „magányosan küzdő, meggyötört, beteg Ady
Endre istene volt”.⁸ Vezér Erzsébet szavaiból leginkább a magányos jelzõt
érdemes kiemelni ekkortól. 1907 karácsonyának közeledtével megkezdett
istenes verseinek a sorát 1908-ban is folytatja, az új esztendõt pedig egy erős
vers nyitja (amely később *Az Illés szekere*n kötet nyitóciklusának címéül is
szolgál): *A Sion-hegy alatt*.

1908 nem indul tehát túlságosan biztatóan egyikük számára sem. Ady
mindeközben a *Budapesti Naplónál* állását is elveszti. Igaz, az év elején meg-
jelenik a *Nyugat* (melynek első számában éppen *A Sion-hegy alatt* is olvas-

ható lesz), de egzisztenciát ez messze nem tud biztosítani számára. Közben Nagyvárad is újfent „keblére öleli”,⁹ de tavasszal még nem tudni, nem is sejteni semmit a később berobbanó *A Holnap*-antológia sikeréről, ahogyan arról sem, hogy a *Nyugat*, mely alig pár hónapja létezik csak, megmarad-e, konszolidálódik-e, vagy a mából ismert úgynevezett előzménylapjai sorsára jut, s tiszavirág-életű lesz. Ady számára egyelőre a biztos menedék Érmindszent marad, s ott a fullasztó magány. Egyik levele tanúsága szerint Pesttel végképp leszámolt. Maradt Párizs, mint egyre inkább elérhetetlen vágy, s maradt egykori szeretett városa, Nagyvárad, a „fiók-Párizs” – ahogyan Márai nevezte még évtizedekkel később is a várost –, ahol viszont hívei mindig örömmel fogadják. Legbelül azonban Ady végképp a nagy álmok és tervek összedőlését, csalódásokat, megalkuvásokat sorát éli ekkor át, a kényszerű lemondások időszaka ez minden, még csak gyöngén érzékelhető, biztató jel ellenére is.

Állapota 1908 áprilisának második felében – leveleinek tanúsága szerint – súlyosan leromlott. Diósy Ödönéknek küldött április végi soraiból az is kiderül, hogy tervezett, vágyott újabb párizsi útját idegállapota miatt el kellett halasztania: „Sajnos olyan félelmetesen rosszul vagyok (heteket nem alszom, fantáziálok, rohamaim vannak), hogy megint elmaradt az utam.”¹⁰ Az Adyra oly nagyon jellemző önmarcangolás gesztusa minden korábbiánál erőteljesebb lesz ekkor, az önkritika odáig fajul, hogy a lírai én már a környezetét is óvja önmagától. Átokszerű magányáért nem a külvilágot ostromozza ugyanis, hanem önnön lelkének romlottságával, pusztító erejével magyarázza azt. (Így az *Akit én csókolok* soraiban.) De ugyanebben az évben születik jól ismert soraival *Az Úr érkezése* is: „Mikor elhagytak, / Mikor a lelkem roskadozva vittem, / Csöndesen és váratlanul / Átölelt az Isten.” Az ismert költemény az *Ádám, hol vagy?* párdarabjának tekinthető, vagy ahogyan Benedek Marcell állította: a párvers egyes sorainak ez amolyan „mélyebb parafrázisa”.¹¹ Ott még „nagy, fehér fényben” jött az Isten, itt már fényesként, nagyszerűként szerepel. Ott a költő a szívében „megtalálta és átölelte” Istent, itt az Isten ölelte át őt, s mindezt csöndesen és váratlanul, „nem tüzes nappalon, de háborús éjjel” történt. Ott a halálban – tehát az öröklétben vagy az időtlenségben – váltak eggyé, itt úgy fogalmaz Ady, hogy abból arra következtethetünk, belső vívódásai, álmatlanságai vagy rövidke alvásai közt, de mindenképpen éjjeli egyedüllétében történik mindez, ami révén immár *mindörökre* látja. Belső látással tehát, s e ’meglátás’ ontológiai ereje a krisztusi megváltás már eleve-adott-voltán, elvégzettségén, beféjezettségén túl a mindörökre megtalált, remélt belső békének az erő-

teljes szimbóluma, bizonyossága. E belső béke ugyanakkor Adynál csak rövid ideig megtapasztalt, átmeneti állapotokat jelentett.

Mindeközben Léda folyamatos vádaskodásaival, féltékenykedéseivel kínoztta. 1908. április 21-i levelében írja Ady Lédának: „Életem, drágám, Jóm, vagyok, élek, de csak azért, hogy téged még egyszer lássalak. [...] Nem kellett s nem kell más, mint Te, mióta ismerlek. Mindenben, amit még hajszoltam, téged láttalak és kerestelek. Soha méltatlanabb vádat nem hangoztattál, mint hogy hazudok. Az egész lényem egy szomorú, kényszerű, folytonos önleplezés. Nagyon rosszakat várok, de legalább látni foglak még egyszer, látni akarlak mindenáron. Akarom, hogy csókolj, beismerd, hogy szeretsz. [...] Nagyon rossz a mi istenünk, nagyon kell nekünk szenvednünk minden ok nélkül. Borzasztó az, hogy még egymásnak is több fájdalmat okozunk, mint boldogságot. Addig is, amíg eléd állok: higgyél. Senkim sincs, senki se kell, csak te vagy, s azt is akartam, hogy Te légy és maradj a Minden. Nem tudok levélben beszámolni az életemről s dolgokról. Majd személyesen, hiszen annyi időnk ugy-e lesz rá? Azután – így is érzem – jöjjön, ami elrendeltetett. Lássalak, csókoljalak, s legyen vége az életkomédiának, ami egyre jobban rángat és zaklat.”¹²

Ha figyelembe vesszük az egzisztenciális nyomorúságtól szorongatott, sőt haláltudattal élő költő ezen hónapjainak alakulását, kora nyári újabb kiutazását, szó szerinti Párizsba menekülését, akkor abban egyszerre az enyhülés reményét, ugyanakkor már az esetleges szakítás lehetőségével is számot vető ambivalens férfiúi attitűdöt is megfigyelhetjük. Nem csoda, hogy a Párizsban töltött idő első egy-két hetének jobb közérzete után Adyra újra rátört a nyugtalanság, a csüggedés. *Az éjszakai isten* sorai is ezt igazolják: „Jön néha-néha egy jó napom, / Mikor egész valóját látom, / De soha-soha napvilágon. / Velem van s mindig éjszakán.” Ahogyan N. Pál József írta, a pár héttel „korábbi megbékélés emléke, de az asszonyokhoz való hasonlítás (»Olyan ő, mint az asszonyok: / Imádtatja nagyszerű lényét, / De elszalad, nehogy megértsék.«) már azt sugallta, hogy a korábbi ambivalens lelkiállapot s vele a gyötrelenség és a bizonytalanság napjai újultak meg.”¹³

Isten és Asszony párhuzama, vagy a földi és földön túli létben megtapasztalni vágyott Mindenség, szerelem és halál egysége több ekkori versében is megjelenik már. A *Nyugatban* 1908. június elsején megjelent *Léda ajkai között* soraiban is visszatér a motívum: „Szomorú, zöld, nagy szemeidben / Dőzsölnek az én cimboráim [...] A Mámor, a Halál s az Isten.” Léda ajkai itt még egyfajta menedékként jelennek meg Ady saját belső rémei, félelmei és gyöngeségei ellenében is, ezért kéri: „Csókolj, Lédám, sem-

mivé csokolj, / Hogy hiába jöttek legyen.” Az életet valójában az örök Asszony, a szerelem jelenti, mely ugyanakkor halállal, önként vállalt megsemmisüléssel, később pedig elmúlással is szükségszerűen átítatott. Az, hogy a Léda-versek állandó kísérője lett a halál, tulajdonképpen visszatérő motívuma ezen időszaknak, de túl is mutat magukon a Léda-verseken. A totális feloldódás-vágy lesz tudniillik az, ami a későbbiekben átível a halál motívumába is. Ahogyan Gintli Tibor is kifejtette: „A halál nem elsősorban biológiai változásként értendő, hanem az én feladásával elnyerhető tökéletes teljességet jelöli. Olyan beteljesületlen vágyat jelent, amelyet a mámor, illetve a szerelem ekstázisával szemben éppen el nem ért volta miatt nem követ a Minden-élményből való visszazuhanás s az ennek következtében beálló csömör.”¹⁴

Ady „hajszás élete” – ahogyan Bölöni fogalmazott –¹⁵ s benne az ehhez szükséges pénz állandó hiánya, a *Nyugat* körüli bizonytalanságok, a Lédával egyre gyakoribb konfliktusok, a meg nem lelt Mindenség az év nyarán kikezdték egészségét és idegrendszerét, bizonyos hetekben szó szerint rettegett, hogy munkaképességét is elveszítheti. Közben hosszú levelekben vitázott Párizsból Osváttal és Fenyőékkal, s rendre a neki járó pénzeket sürgette.¹⁶ A folyóirat megjelenésének átmeneti bizonytalansága miatt július elsején összevont szám jelent meg. A júliusban publikált, de keletkezését tekintve még 1908. júniusi vers, *A szív komédiája* tulajdonképpen szintén hiány-vers, melyben az elérhetetlen női szerelem révén a Mindenség-keresés motívuma is megjelenik. Az ekkor születő versekben talán emiatt is sorra bukkanak majd fel a régi szerelmek emlékei vagy az új nők utáni vágyakozás. (Az elsőre példák az *Egy régi színész-leány* és *Az első asszony*, az utóbbiakra a még Érmindszenten írt *Várom a másikat*, s az otthoni napok emlékéből fakadt *Májusi zápor után*.) A harc azonban itt nem a nőért, nem is a férfi és a nő, hanem a lírai én emlékeiben élő kétféle asszony-csapat között zajlott. Az Adyért bomló, epekedő s a költő által el nem ért, el nem hódított asszonyok szívben zajló képletes küzdelmét a piros és hófehér, a csókos és a csókolatlan ellentét motívuma jeleníti meg. S a múltat, a marandót Adynál – fájó beismerés – a „mindig győző hófehér vértűek”, vagyis a csókolatlan „igaziak” uralják, akiket a költő hasztalan, elérhetetlenül, csupán vágyakozva s nem valóságosan szeretett. A csók és a komédia közös motívuma a néhány hónappal később született *Híven sohase szerettem* című versben is megjelenik,¹⁷ illetve az év végén írt, de kötetbe majd csak 1909 végétől került (ott viszont cikluscímet is kapó) *A Hágár oltárában* is felbukkant, erősítve azt a sejtelmet, hogy a megkapott nő szerelme „hiábava-

lóságként, önáltatásként, értékvesztett állapotként, a teljes élet birtokbavételének lehetetlenségeként élt ekkor Ady tudatában”¹⁸.

1908 augusztusában három teljes hétig Adynak egyetlen verse sem jelent meg.¹⁹ Elek Artúrnak azt írta augusztus 17-én, hogy tíz napja nem tud íróasztalhoz sem ülni, s hogy keserúséggel, neuraszténiás kínokkal van tele.²⁰ A nyár végére, Párizs és főképp egy rövidebb, ám meghitt velencei út után azonban Nagyvárad következett, ahol *A Holnap* sikeres bemutatkozó matinéján a költőt harsány ünneplés fogadja, hívei, barátai s nem utolsósorban Léda jelenlétében. Az antológia, a tavasszal indult szervezkedések után, végül 1908 szeptemberének első napjaiban jelent csak meg. Ennek alkalmából rendeztek a hónap végén (szeptember 27-én) nyilvános ünnepséget a nagyváradai városháza dísztermében, Vajda János emlékére, akinek az új versantológiát is ajánlották. A telt házas esten az *Egy néhai költő* (később ez lett a *Néhai Vajda János*) című Ady-verset a Holnap Irodalmi Társaság legifjabb tagja, Emőd Tamás olvasta fel Ady és Léda jelenlétében. Az ő visszaemlékezéséből is tudjuk, hogy eredetileg: „Ady azt kívánta, hogy a Vajda-ünnepség bevezetőjéül én adjam elő a *Találkozás Gina költőjével* című verset. Én ezt nem éreztem irodalmi programversnek [...] Őszintén: valami harcosabbat szerettem volna megnyitó proológusnak előadni. Kérlelni kezdtem őt, privát szorgalomból, a társaság tudtán kívül, hogy írjon egy újat – olyat, ami program, harckialtás. Ady eleinte bosszankodott. Aztán – a Káptalan-soron sétáltunk – hirtelen odafordult hozzám. – Jó, megírom neked, de csak úgy, ha benne lehet ez a szó: *frász!*”

Előbb nevettem, aztán – látva, hogy makacsul ragaszkodik a bizarr ötlethez – nagyon meghökkenem. Ismertem: tudtam, hogy nem fog engedni. Így – gondoltam – még nagyobb baj lesz. Versben még nem olvastam addig, hogy frász. És a közönség? A program? Az ünnepélyesség? Megbocsátható volt az izgalmam: húszéves voltam. Másnap délután Léda aszszonyékhoz hívott. Ott folytattam a rimánkodást: hagyja ki a *frászt*. [...] Ady hajthatatlan maradt. – Ha nincs *frász*, nincs vers!”²¹ Ady a valóban programversnek beillő, szeptember legvégén született költeményt Érmindszentről küldi Emődnek. Érmindszentről, ahová ezúttal Lédát is magával viszi. Nagyjából ez az a pont, amikortól kezdve a már korábban is baljóslatú, sokáig meghittnek és a Mindenséget ígérő kapcsolatuk, remélt közös életük leginkább már csak visszafelé pillantva, a múlt kódéba merülő emlékképként, kultikusságában s nem életszerűségében, vagyis nem valós vitalitásban képződik meg. A *Csókokban élő csóktalanok* – 1908 októberében – még hasonlóképpen zár, mint a következő év nyarán publikált önéletrajz

vonatkozó mondatai („A Végtelent hogy szeretjük: / Sírunk, csókolunk s újra kezdjük”, illetve „írok, vívok, elalélok s újrakezdem”), vagyis az örök küzdelem abbagyhatatlanságában hisz, de központi motívuma, a Minden, egyúttal az elérhetetlennek lesz fájó szimbóluma. „Túl vánkoston, lepelen, ingen / Sírva láttuk meg: ez se Minden.”

Ady nemcsak a szerelemben s a mámorban, hanem az Isten után való vágyában is a teljességet akarta megélni. A bizonyosság, a kétely és a lemondás attitűdje ezért hullámozott végig Istent kereső versein. A még 1907 végén született *Álmom: az Isten* bejelentett teljességvágyától 1908 folyamán *A Sion-hegy alatt* gyermekkori képzetén és a *Krisztus-kereszt az erdőn*, illetve az *Egy régi Kálvin-templomban* rátalálás-, megbékélés-vágyán át az *Uram ostorozz meg* önvádjáig vezetett az út az 1908-as esztendő első felében, amíg az *Ádám, hol vagy?* és *Az Úr érkezése* című költeményekben a rövid életű bizonyosságé lett a fő szólam. Ez a nyugalmasabb állapot hetek alatt szertefoszlott azután. Október első heteiben Lédával való kapcsolata még némileg kiegyensúlyozottabbnak mondható, rövid ideig nem jellemzi a később végképp állandósuló vádaskodás és egymást bántás. Az, hogy ebben szerepet játszott-e a nagyváradi nyilvános felléptük, vagy Léda ezt követő kétnapos érminszenti látogatása a költő szüleinél az újonnan felépült házban, pontosan nem tudható. Tudható azonban, hogy az Ady-szülők 1908. november elején Léda értelmi fogyatékos húgát, Brüll Margitot is magukhoz vették, s hogy az októberben született versek nagyobb része mégiscsak harmonikusabb világképről, vagy legalábbis harmóniavágyról, a megtisztulás egyértelmű vágyáról is tanúskodott (*Az én testamentumom; Lenni kell, lenni; Szeress engem, Istenem; Az első asszony; Seregély és galamb*).

Az év utolsó két hónapja más téren is komoly harcokat és ebből fakadóan önvizsgálatot tartogatott Adynak. Egyre dagadt szeptembertől karácsonyig a külső, társadalmi-politikai botrány a váradi hetesfogat antológiája kapcsán, ami némiképp meghasonlásokhoz vezetett a poétikai újításért, a megrekedt, XIX. századi költészeti eszményektől tudatosan távolodó, modern költészeti hangért, valamint az autoriter irodalmi társaságok béklyóitól szabadulni igyekvő egyéniségek érvényesüléséért elviekben egy platformról küzdők soraiban is. Az antológiáról megjelenő, nem túl számos, ám érdemi kritika mellett (többek közt Hatvany, Lukács György, Schöpflin vagy akár Kosztolányi tollából) valódi „hadi készülődések”-nek lehettek tanú a kortársak, amint az úgynevezett konzervatív irodalmi körök kikezdték, s valóságosan is kiátkozták az antológiában szereplő hét poétát, elsődlegesen persze Adyt.²² Konzervatívok és modernek, nemzetiek és „külföldöt

majmolók”, öregek és fiatalok országos polémiája kezdődött ekkor, melynek botrányköve természetesen Ady lett. Rákosi Jenő odáig ment, hogy december 20-i hosszú cikkében örültek gyülekezetének nevezte az új, véleménye szerint „beteges” irodalom e karakteres kezdeményezését, s mint emlékezetes, Adynak *A Tisza parton* című verse révén igyekezett bizonyítani, hogy Ady maga a legfőbb magyargyalázó. A kialakult, valóban háborús állapotok (a cikkekre Hatvany, Fenyő, Ignótus s mások is feleltek) állandósultak, a harcok áthúzódtak 1909 tavaszára is,²³ miközben a konzervatív hivatalosságon túl 1909 januárjától már a szociáldemokrata *Népszavóban* is tiltakoztak egyesek (így például Csizmadia Sándor) az Ady-féle „tébolydaköltészet” ellen, mely a munkásosztályra is veszélyes lehet...

Fontosabb szempontunkból, hogy mindezek előtt már, 1908 október-novemberében felütötte fejét a belső széthúzás is. Egyrészt a *Nyugat* ambivalens, részben számító hozzáállása miatt,²⁴ másrészt Ady belső meghasonlása okán, mindmáig talányos, sokakat megdöbbenítő, az ellenfél lapjában közölt cikkével, *A duk-duk afférral*.²⁵ A november közepén kirobbant affér válságos lelkiállapotba hozta a költőt. Mindenki megsértődött, s mindenki magára vette ugyanis a cikket, mely „ravasz, kicsi” belékapaszkodókról írt: a *Nyugat* szerkesztői is, *A Holnap* is.²⁶ Azoknak az embereknek – Osvátznak, Fenyőnek,²⁷ de elsősorban Hatvany Lajosnak – a haragját is kiváltotta Ady, akiktől úgy érezhette, egzisztenciális helyzete is függött. „Az Új Idők cikke miatt az egész világ becsapta az ajtót (remélem: pár hétre, ha én kibírom) előttem. Rémes levelek jöttek s jönnek; se aludni, se dolgozni nem tudok” – írta öccsének, Ady Lajosnak november 26-án.²⁸ S valóban: az Érmindszenten töltött télvég gyötrődéses napjaiban egy hónapon át magyarázkodni kényszerül. „Hülye cikk volt” – írta később Lédáéknak.²⁹ Ugyanezt erősíti egy Rozsnyay Kálmánnak szóló dedikáció *A Holnap* első antológiájába, mely „őszinte, de egyelőre diszkrét megbánás”-ról tanúskodik.³⁰ Schöpflin Aladár, akitől Ady a felzúdulást látva, kétségbeesésében tanácsot kér, szintén keményen fogalmaz: „írjon verseket ihletből, írjon novellákat pénzért, írjon cikket arról, amiről akar – de irodalomról ne írjon!”³¹

Mindeközben – a szeptember végi szép napok s október első heteinek nyugalmasabb magánéleti időszakához képest – Lédával való viszonya is újfent ambivalenssé válik az év végére. A távolság s a hírek hiánya, illetve szorongatott helyzetében Léda részéről a levelek elmaradása is aggodalommal tölti el. Verseiben sorra jelennek meg azok a gondolatok, melyek a szerelemről és csókról mint rontó méregről beszélnek, vagy amelyek a jelen állapottal szembeni régi, még tisztának érzett kötődések emlékeit idézik fel.³²

Egyes értekezők szerint az életébe elsőként belépő egykori nő, az „első asszony” otthoni, érmindszenti felidezésére is azért volt szüksége, mert a megtapasztalt, felnőttkori szerelmek nem azt hozták, amit annak idején még remélni lehetett. Adyban öt év elteltével a Léda-szerelmek lazulása (egyéniségükből, habitusukból is adódó vitáik, az áthidalhatatlannak tűnő távolság, a folyamatos úton levés és az örök meg-nem-érkezés érzése, gyermekük halálának évfordulója, kilátástalan helyzetük végérvényessége) megrendítette a teljesség, a Minden szerelemben való megélésének költői és emberi bizalmát.

1908. december 29-i, Lédának küldött levele elesettségről, kiszolgáltatottságról, betegségről tanúskodik. Ugyanekkor küldi dedikálva új könyvének (*Az Illés szekerén*) egy-egy példányát „Magának s Dodónak”, hozzátéve, hogy „az összes nekem eddig juttatott példány ez a kettő...” A Lédának szóló dedikáció meglehetősen visszafogott: „Diósyné Brüll Adélnak küldi ő s új illúzióiért, melyek ha halottak és tehetetlenek is, fölérnek sok aktuális illúzióval és boldogsággal –, hálásan, meghatottan, sírva.”³³ A halott illúziók sokat sejtető sora ellenére, a Nőről, az Asszonyiságról mint olyanról ekkor, ezekben a napokban írja le a bevezetőben már idézett gondolatokat Hatvanyanak, miszerint mégis ez az egyedüli lényeg, ami bármilyen földi mulandóság helyett kárpótlást nyújthat. Nő és Élet, Isten és Halál: négy fő princípium, melyek egy nagy egésznek az „örök” mivoltát hivatottak Adynál megmutatni, annak körforgásában is egységét, szétválaszthatatlanságát, a mindenséget és a mániákusan vágyott, hajszolt Minden-élményt.

N. Pál József mutatott rá találóan, hogy ezen túlsúfolt, változatos és minden téren vitákat hozó év végére „ami gyötörte őt, az a felismert és átélt – a mellette álló szellemi társaival szemben is átélt – magány volt valójában. Innen nézvést 1908 számára az elbizonytalanodás, a környezetével s önmagával is megbékülni képtelen ember »helykeresésének« az esztendeje lett”,³⁴ s mindezt – tegyük hozzá – a szerelemben is belső magányként élte át! Lédának szóló levelei egy elvágyódó, sóvárgó, olykor fennhéjázó, máskor egy hálás, reménykedő, nyíltan alávetett, magyarázkodó, de alapvetően magányos és boldogtalan állapotról tanúskodnak. Ady pár nappal később, 1909. január 5-én már Párizsba készülve írja: „Mindennem, vágyom utánad, ha akármilyen les, ha belehalok, látni akarlak, s megyek hozzád. [...] nem tud visszatartani semmi most már a halálon kívül. Rosszakat érzek, sejtek, halálosakat, mindegy. Az a fő, hogy még egyszer hadd lássalak, csokoljalak. Csokoljlam édes mindenedet, testedet, lelkedet, múltadat s holnapodat. És a szádat, te drága, édes, egyetlen minden. [...] Ezerszer, vég-

telenszer, halálig csókol a te hűséges kóbor kutyád.”³⁵ Újabb öt nap múlva következő levelét így zárja: „Adyd, aki úgy szeret, ahogyan soha senki, még ő se szeretett, még Téged sem, mint most.”³⁶

1909. január közepén negyedszer utazik Párizsba. A fentebbi sorok ellenére, az első napok után Hatvanynak már csalódottan arról ír, hogy „Páristól nem kaptam több enyhülést, mint Érmindszenttől”. Ez elsődlegesen vonatkozik ekkor a Léda-szerelemre, hiszen többek közt Bölöni György visszaemlékezése pontos leírását adja Ady ekkori közérzetének, aki a párkapcsolati viták közepette „elfogyni” akar ugyan az ölelésben, ám ekkorra már a francia főváros életforgása törvényei szerint létezik: „Pénzhajsza. Mámorok. Nők. Veronál. A férfi és az ember nagy krízise ez, viaskodnak benne egészség és betegség. Fáradt. Idegei tépettek. És Léda semmiképp sem az számára többé, aki volt.”³⁷

A szerelem az érzéki elemek ellenére Ady költészetében nem egyszerűen érzékiséget jelöl. „A szerelmi eksztázis nem csupán érzéki eksztázist jelent, hanem az érzékfeletti teljességnek az érzékiségen keresztül való megközelítését. Olyan mármorkeltő eszközként is felfogható, amilyennek *A magyar Pimodán* az alkoholt tekinti. Szerepe az, hogy általa az én elnyerje azt az érzésképeséget, amely alkalmassá teszi arra, hogy »agyát és szívét befogja a mindenség«, hogy megértse a Minden megmutatkozó szándékát.”³⁸ Ez a totális feloldódás-vágy átível a halál motívumába is, mint szó volt róla. A halál nem elsősorban biológiai változásként értendő, hanem az én feladásával elnyerhető tökéletes teljességet jelöli. „Most én a Halál szárítóján lengek / Tele gondolatokkal. / Óh, talán testem sincs már. / De test nélkül is vágyok és esengek” – mondja már kilenc hónappal korábban, 1908 áprilisában Ady *A lelkeddel hálni* című versében. Földessy Gyula is rámutatott e sorok kapcsán az „érzéki élvezetek utáni törtetés s a lelki tisztaság utáni vágy egyforrásúságá”-ra.³⁹ Az istentapasztalat utáni vágy és a csók vagy bárminemű mesterséges mámor így egymás mellé kerül. Mindkettő valahol önmaga át- vagy feladásával, halálközeli állapotot feltételez. A mesterséges mámorok hitető erejének megkopásával, csömörével, Ady vitalitásának gyengülésével, kiábrándulásaival azonban istenélménye is látszólag kioltódik. Az istenkeresés verseiben ugyanakkor az említett magány újszerű félelmével párosul. Ady, akárcsak az általa gyakran megidézett Jób, egyszerre bízik és elcsügged, hiszi és káromolja Istent, de 1909-re a kevélysége s korábbi gögje miatti félelem az, ami leginkább riasztja (*Ne sujts bénasággal*). A korábban említett csömör, alkohol vagy testmámor után a kijózanodás, a Mindenség-érzet elmaradása, korábban kétségbeeséssel vegyes bűn-

bánattal járt, később inkább iróniát és rezignációt (utóbbi erősen pátosmentes formában) szül. „Van-e túrni másokért erőd, / Van-e nagy igazi hited? / Nincs, de meghajlok a Hit előtt” – írja *A könnyek haszna* című versében.

Akárcsak ez a vers, az 1908. év végén született *A Hágár oltára* is helyet kap 1909 tavaszán *A Holnap* második kötetében, de igazán hangsúlyos pozícióba majd csak a *Szeretném, ha szeretnének* kötetben kerül, kerekén egy évvel keletkezése után. Ebben írja Ady: „Leköpöm és csókolom őket, / Ők: a semmiség és a világ / S nekik viszem az Élet-vásárból / A legszebb vásárfiát. [...] // Úgy csókolok én, mint egy isten: / Friné és Genovéa rokon, / Mikor én csókolok. Nem a némbert, / Én magamat csókolom. // De szeretem őket mindegyig, / Magdalénát és szűz Máriát, / Szeretem e nememölő tábort / S a csókos komédiát.” A csókos komédiát s a nagybetűs Nők seregét egyszerre szerető s megvető Ady, a nemét-ölő táborban egy fenséges és ugyanekkor alantas női, asszonyi lényeket emel ki, mely „egyszerre Magdaléna és szűz Mária” jegyekkel bír. Együtt van itt minden, amitől bírálói közönségét már 1908 előtt is óvni igyekeztek: egotizmus, testkultusz, dekadencia, titánkodás. A vers viszont olyan egyéb költemények környezetében kerül majd köteteszerű publikálásra 1909 legvégén, mint az akkor frissen született *Igy szaladsz karjaimba*, mely tulajdonképpen a hat éve tartó Léda-szerelem összegzésének is tekinthető, s amelyre még visszatérek. Míg a Léda-szerelem versei, értékfelfogása, sokakat meghökkentő, intim vagy éppen blaszfém s pogány motívumai (s egyáltalán Adynál a „szerelmes vers” műfajának végletes megújítása) a korábbi konvenciók szerinti világ felrúgását jelentették, addig a csók-motívumokban általánosított (s olykor saját magában is fellelt) kiemelt nő-princípium révén Ady egy Lédától akár függetleníthető, eksztatikus állapot-keresésben egy mélyebb, gondolatibb, ontológiai tartalomra, a Halál és az Isten egységét önmaga feladásában megtapasztaló sors kijelölésre jut végső soron. A Párizsból 1909 februárjában a *Nyugat*nak küldött *Elfogyni az ölelésben* sorai révén Ady azt sugallja, hogy a bűn nemcsak ellentéte az erénynek, hanem „a kettő törvényes életközösségben is áll egymással, amivel szemben mi, emberek tehetetlenek vagyunk”.⁴⁰

Mindeközben s mindezek ellenére, a Léda-kapcsolat a külvilág (és az irodalmi nyilvánosság) előtt látszólag változatlan: megmaradnak egymást támogató, szétválaszthatatlan, kultikus egységben. A hódolatteljes elismerés hangjai 1909 nyarán is megerősítést nyernek, akkor, amikor a kultuszt egyrészt Léda kapcsán nemcsak Ady építi immáron tudatosan, de az őt ma-

gához láncolni igyekvő, második évfolyamában járó *Nyugat* is: éppen Adyról. 1909 nyarán tematikus Ady-számmal rukkol elő ugyanis a konszolidálódó, kéthetente megjelenő lap. Ady ismert, részben idézett önéletrajzát is ekkor, 1909. június elsején közlik. Ebben, a Léda-szerelem kapcsán visszatekintve így értékeli Ady: „megfogta a kezemet, s meg se állt velem Párizsig. Ekkor rám erőltette az ő akaratát s magtalan hiúságát, hogy bennem hajtsom ki, ha tud. Öt éve elmúlt már ennek, hat éve maholnap, s azóta írok, vívok, elalélok s újrakezdem: vagyok”.⁴¹ A „rám erőltette az ő akaratát” – nagyon fontos sora már *Az asszony jussa* című, 1908. novemberi versében is felbukkant: „Hirdetni fogod: te akartad / S mindent, mi történt, te akartál”. A vers alapszituációja Vezér Erzsébet szerint is a *Szeptember végénre* emlékeztet, benne egy saját halála utáni látomást jelenít meg Ady. Léda ugyanakkor itt már egyáltalán nem „aranyoszobor”, csupán egy piros–fekete glóriás asszonyból „mályva-színűvé” fakult s mégis mindörökké álló, bús obelisz a sírnál, aki „volt nőként” – tehát már nem is fizikai valójában jelenlévő hús-vér szeretőként – egyedül kapta meg a kivételes jussot ahhoz, hogy hirdesse: az ő akarata formálta, hozta létre, alkotta meg végső soron a férfit s a költőt.

Mindezek után érdemes még a kapcsolat belső természetrajza és alakulástörténete felől is néhány jeles külső eseményt felidézni 1909-ből. Az év nyarán Bölöni György, aki hat év után települt haza Magyarországra, Kolozsvár, Nagyvárad és Arad útvonalon szervezett reprezentatív vándorkiállítás a magyar *Vadak*-ról, amit egy erőteljes Gulácsy-szekcióval egészített ki. A váradai „megálló” programjait (két vasárnapon) természetesen *A Holnap* szervezte – leginkább Juhász és Dutka –, akik, túl a személyes ismeretségen, Gulácsy festészetéhez, misztikára hajló, ködös szimbolizmusához eleve vonzódtak,⁴² így nem csoda, ha a június közepén megtartott két tárlatmatiné közül a második különösen is szenzációszámra ment, melyen a Párizsból hazatérő Ady személyesen is jelen volt. A rendezvény azért is említendő, mert akárcsak Gulácsy, aki festményei előterében egy később megfestendő képnek a fantázia-leírását is felolvasta, Ady ugyanitt maga olvasta fel a közönségnek frissen komponált versét, a *Szeretném, ha szeretnéneket*, mely a váradiai szemében – a napilapok tudósításai szerint is valóban könnyeket fakasztott: „egyszerre volt bocsánatkérés és magyarázat a duk-duk affér miatt. A jelenlévők pontosan értették”.⁴³ „Soha meghatottságnak ilyen jelenetét nem láttam – írta évekkel később Dutka is –, Gulácsy Lajos hosszú szerzetesalakja, mint a kivert testvér árnya, sírva borult a nyakába, és alázatosan megcsókolta. Ez volt Ady megdicsőülésének második

váradai ünnepe.”⁴⁴ 1909 ősze–tele szakmai téren ráadásul további sikereket is hoz: Ady november 14-én elnyerte a főváros 2000 koronás irodalmi díját, a hónap végén 27-én a Royal Szállóban Ady–Beretvás Hugó estet tartottak, s még ezt megelőzően októberben Nagyváradon zajlik óriási érdeklődés mellett a *Nyugat* és a holnaposok közös matinéja, ami Ady elismerését, végső beérkezését jelenti.

A kettejük kapcsolatában azonban a belső félelmek és gondok folyton ki-kitűnnek az újabb versekben és levelekben. Pár hónappal a *Nyugat* júniusi emlékezetes tematikus Ady-lapszáma után (s egy évvel *A Holnap* bemutatkozása után) érthető volt, ha Léda szülővárosában s egyáltalán, kettejük szeretett városában a Léda-kultusz továbbnövelése, éltetése afféle kiemelt programpont maradt, s nem e kapcsolat belső eróziója, erősödő kételyei fogalmazódtak meg a közönség előtt felolvasott szövegekben. Az év szerelmi lírájának termését ugyanakkor az 1909 végére összeálló *Szeretném, ha szeretnének* kötetbe felvett, immáron „névtelen” Léda-versek alkotják, melyek leginkább a profán himnuszok szókapcsolattal jellemezhetők. Asszonyzoltárok, melyek szükségszerűen a múltba, s nem a jelenbe, legkevésbé a jövőbe tekintenek. Az említett matiné alkalmával Váradon, 1909 októberében született *Hiába hideg a Hold* sorai például már nem vad és nem tüzes sorok, a múltba tekintésben, visszaemlékezésben viszont a Másikra való egykori rátalálás, egybeforrás felidézett mámorát és dacát egyszerre hordozzák. Óhatatlanul is deklarálják mindemellett a jelen elválasztó hidegségét, az Idő törvényszerű múlásával az érzés megkopását, ámbár remélik az együtt maradás egyfajta metafizikai dimenzióban megnyilvánuló erejét. „Mindig ezt az asszonyt szerettem, / Szájában és szívében voltam / S ő volt a szám és a szívem, / Mikor ittasan kóboroltam / Kárhozottan, a váradai éjben, / Mikor már eltemettem a trónom, / Pórrá paskolt a suta Sors / És voltam a senkibbnél senkibb. // S akkor volt, amikor ő ment itt, / Hozzám-hajtott, édes néemberem / S akkor volt, amikor nagy-ámulva / Tárta ki karját két szakadt / Egy-ember és megint egy lett újra. / És nem is volt ez szerelem, / Csak visszaforrás újra itt, / E választó, bitang időben.”

Ady magányérzete 1909-ben minden hangos, látványos sikere ellenére végképp kiteljesedik: „Szívbelileg a leghitványabb, legmegnemérdemeltebb, legjövendőtlenebb a sorsom. Senkim sincs és nincs merre menjek” – írta Hatvanynak egy temesvári felolvasóestről a fővárosba visszatérve.⁴⁵ Mint szó volt róla, az 1909 késő őszén keletkezett *Így szaladsz karjaimba* a hat éve tartó Léda-szerelem összegzése, a szerelemé s a konfliktusoké, külső ellenségek és irigyek, külső veszedelmek, Adyra támadók és őt „kirudalók” pil-

lantásai közepette, illetve a belső folyamatos félelmeké, kettejük vitáié és civakodásaié, köztük a férfi el-elvágódásaié s a nő örökös féltékenykedési hullámaié. Ady 1909 novemberében írja Lédának egyik ilyen, féltékenységtől kirohanó levelére, hogy abban újfent szakítási szándékot érez Léda részéről.⁴⁶ E viták és egymást bántások mégis összekötő kapocsként, egy ideig megtartó erőként is funkcionálnak. Egy hónappal később, 1909. december 13-án immár ötödször utazik Ady Párizsba. A feltehetően itt, ekkor Lédának dedikált friss kötet (*Szeretném, ha szeretnének*) tintával írott sorainak hangvétele érezhetően ragaszkodóbb, bensőségebb, mint az egy évvel korábbi, postán feladotté: „Adélnak – mindenért, a halálig hálásan, a legkisebb szaváért és a legvéletlenebb észrevevéséért is. Mindenért hálásan, sohasem volt ellágyulással, egyetlen ragaszkodással, halálig, mindig, örökké. Párizs, 1910 – Ady”⁴⁷

A bitang idők, az 1908 végén indult s 1909-ben kiteljesedő lejtmenet azonban megállíthatatlannak bizonyult. A „héja-nász” folytatódott ugyan még az ezt követő években is: egyre nagyobb kihagyásokkal, félrelépésekkel, vagy éppen egyre intenzívebb vádakkal, átkokkal és szitokszókkal. Ady még ekkor is áld, imába foglal, szeret, hálásan őriz, de ha szükséges, sír, követel, tépelődik és átkozódik is, attól függően, hogy vére, életszeretete, ereje és temperamentuma mit diktál. Az *Aki helyemre áll* leginkább az utóbbit mutatja meg gyönyörűen, hogy majdan az *Elbocsátó, szép üzenet* kegyetlen sorai következzenek, 1912 tavaszán. A konkrét kapcsolaton túl a költészet-történeti kapcsolat, mely az *Új versek* kötet *Léda asszony zsoltárai* ciklusával kezdődött, s a *Vér és arany*, illetve *Az Illés szekerén* című kötetekkel folytatódott – hiszen ezekben mindenütt külön ciklust kapott még Léda –, a következő két kötet szerelmes verseiben már végképp elhalt: itt nem is említődik a korábban áhított Asszony neve. A folyamat az 1908 telétől keletkező verstermést összegző *Szeretném, ha szeretnének* verseiben érhető legelőször tetten, de abban az említett Asszony-himnuszok még elfedik némiképp e nyilvánvaló változást.

1911-ben jelenik meg az első nagy búcsúvers, az *Áldásadás a vonaton*, de ennél is erőteljesebb az 1912. áprilisi *Valaki útravált belőlünk*, ezeket követi csak a végleges szakítás ismert, kegyetlen költeménye. Ady énje asszonyi fele vagy a benne létező – így s ezért is önszerelmes! – „asszony-rész”, a sokáig mindezt megtestesítő Léda-szerelem észrevétlen elmúlása, fájó elkopása, az amúgy Schöpflin Aladárnak ajánlott *Valaki útravált belőlünk* soraiiban érzékletes a leginkább: „Mint elárvult pipere-asztal, / Mint falnak fordított tükör, / Olyan a lelkünk, kér, marasztal / Valakit, ki már nincs

velünk, / Ki után ájult búval nézünk. / Egy régi, kényes, édes dámát, / Kegyetlen szépet siratunk, / Bennünksarjadtat: asszony-részünk. / Valakit, kiért hiúk voltunk, / Apródok s cifra dalnokok / S kit udvarunkban udvaroltunk.” A korábban nyilvánvalóvá vált erős Baudelaire- vagy Verlaine-hatások, Maeterlinck dekadenciája, Nietzsche én-kultusza, Wilde „asszonyisága” kiegészül itt némiképp Poe mélységekbe merülő lelkének titokzatosan filozofikus komorságával.

A Léda-szerelem a maga harcaival és fájdalmaival sötét, kegyetlen, erőszakos, végletesen ellentmondásos, felkavaró és megnyugvást hozni nem tudó marad mindvégig. Valóban *Örök harc és nász*, ahogyan Ady még a *Vér és arany*ban közölt verse kilenc sorában mindezt előrevetítette. Benne gyakorta felcserélődtek a konvencionális párkapcsolati szerepek, a segítségre szoruló, elesett s a támaszt nyújtó, segítő szerepei. De ugyanígy a bántó, majd meaculpázó, síró és váró, ölelő és elűző, gyűlölő és gyűlölt arcmások is. Már a kezdetektől benne rejlett ebben a viszonyban a menekülés vágya, az egyéni megváltódás óhaja, ám valószínűleg Léda is, Ady is túl sokat, a Mindent várta ettől a felfokozott érzéstől, olyan lobogást, melyet pillanatokra, „élet helyett órák”-ra lehetett csak szükségszerűen megélni. Diszharmonikussá váló együttléteik s a kapcsolatot kísérő tragédiák üdvösség és kín, öröm és gyötrellem időszakait szülték. Szerelmüknek állandó kísérője lett a hiábavalóság tudata, a reménytelenség és a halál tragikus hangulata. Ady pedig nem az az egyén volt, aki hosszú távon elviselte volna az együttérző részvétet, s valamiféle közös emberi szenvedés elviselésére hivatott, óvó menedékként tekintett volna csak egy kihűlő, ámde többre érdemes szerelemre. Az ő számára egyedül elfogadható, vágyott állapot mindig is a Minden-élmény eksztázisa maradt.

A konkrét viszony kihűlésén túl azonban az Ady által is épített kultusz révén a „volt nő” mégis megdicsőülhet. Léda költőt formáló, teremtő akaratú – mely *Az asszony jussa* című versben s részben Ady említett önéletrajzi sorában is felbukkant – visszahat, s épp az Ady-versuniverzum révén helyezi őt magát a Halál fölébe, s metszi ki az időtlenségbe, nekiadva az isteni princípiumot és jussot. Nem véletlen, hogy az 1934-ben elhunyt asszony sírkövére is e vers utolsó hat sorát vésték...

*Tudom én, hogy magad őrzöd csak,
Mikor az én síromat őrzöd,
De a Halált s ami több nála,
Megelőződ.*

*Ott fogsz pompázni tompa fénnyel
S mikor síromhoz latrok jőnek,
Hirdetni fogod szent, nagy jussát
A volt nőnek.*

*Hirdetni fogod: te akartad
S mindent, mi történt, te akartál
S hogy nálam is hatalmasabb vagy
S a Halálnál.*

JEGYZETEK

¹ Lásd Ady levelét Hatvanynak. In: *Ady levelezése II.* (1908–1909), s. a. r. Hegyi Katalin és Vitályos László. Akadémiai–Argumentum, Bp., 2001, 678. sz. levél, 132–133.

² Lásd Ady önéletrajzát, melyet elsőként a *Nyugat* közölt 1909. június 1-jén. Az eredeti autográf az OSZK Kézirattárában található.

³ Ahogyan Szerb Antal fogalmazott, ekkor és itt „vált világnézzé benne, hogy az élet szép, itt nőtt bátorsága vállalni önmagát fenntartás nélkül, hibáival együtt, és bátorsága kimondani az új szavakat, új képeket, új ritmusokat, a magyar nyelvnek azt az egész új rendjét, amely az ajkán égett Nagyvárad óta. Párizs nem adott hozzá sokat, de önmagára ébresztette.” Vö. Szerb Antal: *Magyar irodalom-történet.* [1934], Magvető, Bp., 1991, (9. kiadás) 442.

⁴ Özv. Brüll Sámuelné sz. Stern Cecília 1907. július 3-án halt meg Nagyváradon.

⁵ Lásd Péter I. Zoltán: *Egy százéves velencei sír titka.* Várad, 2006/6.

⁶ A férj szerepéről a korabeli, fennmaradt forrásokban egyáltalán nem esik szó, Léda is csak Adyt említi, mint aki oltalmazólag, gyakran lejár hozzá Pestről, a szülés utáni napokban is.

⁷ 1907-ben a halva született gyermek leány voltát Léda nagyváradai visszaemlékezése is egyértelműen igazolta: „Itt született meg szegény kislányom holtan.” De ugyanezt tanúsítja a Nagyváradon kiállított zsidó hitközség anyakönyve is, amelyet Dénes Zsófia még látott.

⁸ Lásd Vezér Erzsébet: *Ady Endre.* Gondolat, Bp., 1969, 193–94.

⁹ Ahogyan mások mellett Dutka Ákos fogalmaz. Vö. Dutka Ákos: *A Holnap városa.* Magvető, Bp., 1955. *A Holnap* körüli szervezkedések 1908. februártól

májusig zajlanak. Korán eldől, hogy havi revü helyett „egyelőre” csak egy reprezentatív antológiával ugyan, azzal azonban mindenképpen előállhatnak.

¹⁰ Vö. *Ady levelezése* II. köt., 531. sz. levél, 48.

¹¹ Lásd Benedek Marcell: *Ady breviárium* I–II. Dante, Bp., 1924, 99.

¹² Lásd *Ady levelezése* II. köt., 527. sz. levél, 47.

¹³ Vö. N. Pál József szakszerű kommentárját az egyes költemények keletkezéstörténetéhez és kontextusaikhoz az *Ady Endre Összes Versei* IV. (Költemények, alkalmi versek. 1908–1909) c. kötetben. Argumentum, Bp., 2006.

¹⁴ Vö. Gintli Tibor: A Minden-élmény jelentősége Ady lírájában. *Irodalomtörténet*, 1994/1-2, 37.

¹⁵ Vö. Bölöni György: *Az igazi Ady*. Szépirodalmi, Bp., 1966, 166.

¹⁶ Osvát Ernőnek írta június 13-án: „Itt van három vers és Dutka-kritika, mely most már *jöjjön*.” A kiemelt szó a második Dutka-kötetről – *A föld meg a város* – még 1908 tavaszán írt kritikára utalt, amelynek első változatát Osvát átdolgoztatta a költővel, egyes mondatait pedig Vezér Erzsébet kutatásai szerint egyenesen kihúzták. Erre is utalhat majd az őszi, *A duk-duk affér* Adyra zúduló vádaskodó visszhangja kapcsán tett keserű megjegyzése, miszerint őt még a *Nyugatban* is cenzúrázzák.

¹⁷ Ez kötetben a *Halálvirág: a Csók* ciklus bevezető darabja lett!

¹⁸ Lásd N. Pál József kommentárját *A szűv komédiája* c. versről. In: *Ady Endre Összes Versei* IV. (1908) 64.

¹⁹ Ez példátlanul hosszú időnek számít ezekben az években!

²⁰ Mindennek persze belső érlelő, teremtő ereje is van. Ezt követően születik például a *Magyar jakobinus dala*.

²¹ Vö. Emőd Tamás emlékezését. In: Kovalovszky Miklós: *Emlékezések Ady Endréről* IV. Bp., 1990, 176-177.

²² Ady maga – aki nemcsak ambicionálta, de képes is volt előidézni saját kultuszának kiépítését – ráérezve az adódó lehetőségre, rá is játszott némiképp minderre. „Öljük meg” mindazokat az „élő halottakat”, kik utunkba kerülnek – mondta –, bár ez is fölösleges, hiszen az intellektuális forradalom „egy ideák nélkül élő ország”-ban végre „megvan”. S „Jenőnek, Pálnak, Zsoltnak, valamennyinek nincs közük ahhoz, ami történt”. Vö. Ady Endre, [A Holnap], Nagyvárad Napló, 1908. szept. 29. In: Ady Endre *Összes prózai művei*, IX. kiad., szerk. Vezér Erzsébet, Akadémiai, Bp., 1973 (*Ady Endre Összes Művei*), 269.

²³ Minderről lásd részletesen Boka László: „Szellemi erupció” és hadi készülődések. A Holnap és a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachja. In: Uő: *Peremek és középpontok*. Balassi, Bp., 2018, 13–34.

²⁴ A lapban októberben *A Holnap*ról leközölt Kemény Simon-kritika révén: Juhászék ezt fájlalták leginkább, hiszen a konzervatív hangokra valamelyest felkészültek, a *Nyugattól* azonban éppenhogy bajtársias kiállást reméltek. Ehelyett e felületes, a szerkesztők által hivatalosan vélemény-pluralitásra hivatkozva leközölt kritika az antológiában szereplők közül tulajdonképpen mindenkit Ady-epigonként mutatott be, s Ady mögé sorolt be, érlelve ezzel is tulajdonképpen *A duk-duk* megszületését.

²⁵ Adyt sikerült lépre csalni. Az *Új Idők* szerkesztője igyekezett „leválasztani” öt holnapos társairól, s egyáltalán megosztani a modern poézist vallók komolyabb tehetségeit, s úgy tűnt, sikerrel. A nagy port fölvert cikket Ady már Budapesten, az *Új Időket* is tulajdonló Singer és Wolfner céggel való tárgyalása és megegyezése – ez a cég lett később *Az Illés szekere*n kiadója – közben, tehát valamikor 1908. november 10. és 15. között írta meg.

²⁶ Ady több magyarózkodó levelet kényszerül írni pesti s váradi barátainak. Csak az első másfél héten belül több mint egy tucat levelet váltott, a legtöbbet Hatvanyval, aki a *Nyugat* és feltételezhetően *A Holnap* által is osztott álláspontra jutott: „Czikked tehát köztünk *elféledhető*, de nem excusálható.” (Kiemelés az eredetiben.) Vö. *Ady levelezése*, II., 624. sz. levél, 101.

²⁷ Utóbbi például levelében írja november 20-án Adynak: „De hát miért, uram? Ha azt látnám, hogy a barátainak ebből a felrúgásából önnek haszna van, akkor azt mondanám: ez ugyan perfidia, amit tett, de hát ő genie, a genie-nek Schopenhauer barátom szerint sok mindent szabad, ha ez érvényesüléséhez szükséges; szóval okosan tette. [...] Egy szemrehányó sort sem szóltam volna. De így... minden ok és okosság nélkül beugrani Herczeg Ferencnek, kijelenteni, hogy ön bennünket még Herczegnél is jobban utál, hogy ez mit jelenthet önnek: nemigen tudom belátni”. Lásd Fenyő Miksa levelét. In: *Ady levelezése* II., 622. sz. levél, 99.

²⁸ Vö. *Ady levelezése*, II., 633. sz. levél, 107.

²⁹ Vö. *Ady levelezése*, II., 635. sz. levél, 108–109.

³⁰ Lásd a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött, egybekötött két *A Holnap* antológiát: *'A Holnap' antológia szerzőinek dedikációja Rozsnyay Kálmánnak az antológia lapjain [és mások bejegyzése] 1908–1921*. PIM, Kézirattár A 144.

³¹ Lásd *Ady levelezése* II., 627. sz. levél, 103. 1908 karácsonyán az Adyt ért irodalmi támadások sorozata kapcsán a vele végül megbékélő Hatvany is azt tanácsolja neki: a legjobb verseihez méltó módon szólaljon meg, „úri, őrszi”, büszke módon, s ne „érzékenyen, hysteriásan, asszonyosan, nyavalygósan”. Uo. 674. sz. levél, 129.

³² Lásd erről különösen: Schöpflin Aladár: *Ady. Nyugat*, Bp., 1945, 137.

³³ Lásd *Az Illés szekerén* Lédának dedikált példányát az OSZK Kézirattárban.

³⁴ Vö. N. Pál József 212.

³⁵ Vö. *Ady levelezése* II, i.m., 689. számú levél, 137.

³⁶ Uo. 692. számú levél, 138.

³⁷ Bölöni György: *Az igazi Ady*. Bp., 1947. 200.

³⁸ Lásd Gintli Tibor: *A Minden-élmény jelentősége Ady lírájában*. i.m., 137.

³⁹ Vö. Földessy Gyula: *Ady minden titkai*, Bp., 1962. 62.

⁴⁰ Uo. 67.

⁴¹ Az OSZK Kézirattárban őrzött önéletrajz a *Nyugat* hasábjain kívül is megjelent nyomtatásban, többek közt a Budapesti Újságírók Egyesületének 1911-es, Zuboly (Bányai Elemér) által szerkesztett *Almanachjában*, mely az előző év zsurnalisztikai történéseit volt hivatva közzétenni, s ebben az évkönyvben újságírók, publicisták egész sorának (közel 120 személynek) önéletrajzát közölték alfabetikus sorrendben, elsőként az Adyét.

⁴² Lásd erről Rockenbauer Zoltán: *Apacs művészet. Adyzmus a festészetben és a kubista Bartók (1900–1919)*. Noran Libro, Bp., 2014, 97–103.

⁴³ Uo. 103.

⁴⁴ Lásd Dutka Ákos: *A Holnap városa*. Magvető, Bp., 1955, 73.

⁴⁵ Lásd Ady Hatvany Lajosnak címzett levelét. In: *Ady levelezése* II., 928. sz. levél, 273–274.

⁴⁶ Vö. Ady Endre Diósi Ödönnének [Budapest, 1909. nov. 13.?] In: *Ady levelezése* II., 945. sz. levél, 287–288. „Édes Egyetlenem, aki – úgy látszik – el van szánva, hogy minden erejével tönkreteszi az én szerelmemet, igazán csak azért írok most Magának, mert én Magát magamnak mégis meg akarom tartani még Maga ellenére is. Ez után az utolsó, már majdnem tébolyos levele után nincs reményem, hogy Magával beláttassam: szeretem, s nincs senki, aki asszonyt még ennyi fanatizmussal és becsülettel szeressen. [...] Mindig kételkedni, mindig félreérteni, mindig gyanúsítani, mindig szenvedést okozni, ez már majdnem gonoszság, avagy szándékos, eldobó módszerus.”

⁴⁷ A dedikált kötetet az OSZK Kézirattára őrzi.